

بازتاب و مقایسه وجوه سیاسی زندگی ایرانیان در متون «راحه الصدور و آیه السرور» و «چهارمقاله»

رسول رستمی^۱

فرهاد پروانه^۲

دکتر مجتبی گراوند^۳

تاریخ دریافت: ۹۵/۰۸/۱۱

تاریخ پذیرش: ۹۶/۰۷/۲۳

چکیده

زندگی اجتماعی ایرانیان در چهار مقوله ی سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی قابل بررسی و تعمق است. این نوشتار به بررسی مقایسه ای وجوه سیاسی زندگی اجتماعی ایرانیان در دو اثر "راحه الصدور و چهارمقاله" پرداخته است. و پاسخی است بر این پرسش که متون منتخب مورد نظر چه گستره ای از مقولات مرتبط به وجوه سیاسی زندگی اجتماعی ایرانیان را در بر می گیرند؟ نگارنده در این مقاله به بیان کامل وجوه سیاسی در دو اثر و مقایسه آنها کوشیده است. روش انجام این پژوهش، توصیفی و تحلیلی می باشد. و در صدد آن است که متن این دو اثر که در ابواب مختلف زندگی ایرانیان، تألیف شده را مورد مطالعه قرار داده، سپس داده‌های به دست آمده را به صورتی منظم و مرتب در عرصه سیاسی بررسی کند.

نتیجه حاصل از این پژوهش حاکی از آن است که در هر دو اثر، به مقولات سیاسی پرداخته شده است اما در مقایسه، متن کتاب راحة الصدور، بیشترین وجوه سیاسی زندگی اجتماعی ایرانیان، را به تصویر کشیده است.

کلید واژه ها: راحة الصدور و آیه السرور، چهار مقاله، وجوه سیاسی.

¹ کارشناس ارشد ایرانشناسی دانشگاه شهید بهشتی تهران rostami.rasol90@yahoo.com

² دانشجوی دکتری تاریخ دانشگاه لرستان farhad.parvaneh@yahoo.com

³ استادیار و عضو هیئت علمی گروه تاریخ دانشگاه لرستان Garavand.m@lu.ac.ir

مقدمه

انسان موجودی پرمز و راز و دارای اسراری بس نهفته و ناشناخته است که خود به تنهایی قادر به انجام اموری ساده چون زیستن و گذران زندگی در این دنیای سرشار از عجایب و غرایب نیست. پس نیازهای متقابل انسان‌ها تنها با در کنار هم بودن است که قابل ارضاء می‌باشد و از باهم بودن آن‌ها مجموعه کم نظیری تحت عنوان اجتماع شکل می‌گیرد که دارای فراز و فرودهای فراوانی است که لحظه لحظه‌ی آن تاریخ ساز و در خور تفکر است که بازتاب این صعود و نزول انسانی و اجتماعی قابل تامل و تعمق بوده و یک موشکافی بسیار دقیق و حساس را می‌طلبد. چرا که بازتابی زندگی اجتماعی از دل تاریخی با این وسعت چون سیری علمی در عمق اقیانوس‌ها و طبقات زمین و بازدید از زیبایی آسمان هاست، چه رسد به این که این بازشناسی، بازتاب دیار مردمان کهن و تاریخی ایران زمین باشد، زیرا این سرزمین نام آشنا دارای پیشینه‌ی تاریخی گسترده‌ای است، که هر دوره و زمانی از آن نشان از زندگی اجتماعی مردمانی با آداب و رسوم خاص دارد و به طور کلی شامل اصولی از مسائل اجتماعی، سیاسی، فرهنگی، اقتصادی و... است که هر کدام به طور مجزا، تالیف کتاب‌های فراوانی را می‌طلبد که ساحل این دریای ژرف را برای بازدید از زیبایی‌های آن گشوده و هر کدام پیامی از مردمان این آب و خاک برای بهتر زیستن است و هر یک از این کتاب‌های مؤلف هم مدال افتخاری است بر سینه‌ی مردمانی که تاریخی به گستردگی یک آسمان و به زیبایی یک دریا و به عمق یک اقیانوس دارند. هرچند کتب تاریخی مقوله‌های زندگی اجتماعی، فرهنگی، سیاسی، اقتصادی و...، ایرانیان را به زیبایی هر چه تمام تر به رشته‌ی تحریر در آورده‌اند اما سیری عمیق در هر کدام از این کتاب‌ها زیبایی‌های دوچندانی را به تصویر خواهد کشاند که شاید چشم و دل نسل جدید بر این تاریخ بی‌نظیر گشوده شود و شاهد باشند که بر صفحه‌ی روزگار ایرانیان نام مردان و زنانی در این آب و خاک حک شده که هر کدام سازنده‌ی یک تاریخ پرگهر هستند.

پس زندگی اجتماعی ایران زمین دارای وسعتی بی‌بدیل است، که هیچ تاریخی با زیبایی آن قابل قیاس نیست و این تاریخ در دل خود داده‌هایی گسترده را همچون گوهر در وجود صدف دارد، که هر کدام از این داده‌ها در بردارنده‌ی مقوله‌های فراوانی است که شامل امور بسیار گسترده‌ای در تمامی زمینه‌های مرتبط با تاریخ اجتماعی ایرانیان است. به عنوان مثال می‌توان، وجوه سیاسی زندگی

اجتماعی ایرانیان را مثال زد که در عرصه‌های گوناگون حوزه‌های عمومی نشانی از قوانین ومقررات مختلف در دوره‌های حکام گوناگون بوده است.

بیان مسئله

نوشتار حاضر تحت عنوان بازتاب و مقایسه وجوه سیاسی زندگی اجتماعی ایرانیان در متون منتخب (چهار مقاله وراحه الصدور) در صدد آن است که متون منتخبی را که در ابواب مختلف زندگی تاریخی ساکنان این دیار و تاریخ کهن این سرزمین تالیف شده را مورد مطالعه قرار داده، و داده‌های به دست آمده را به صورتی منظم و مرتب در عرصه ی سیاسی زندگی اجتماعی، مقوله بندی، سپس مورد تحلیل و ارزیابی قرار دهد، تا اطلاعات تاریخی مربوط به وجوه سیاسی زندگی اجتماعی ایرانیان به صورت نظام یافته مورد شناسایی قرار گرفته و دسترسی محققان به انواع اطلاعات اجتماعی با انجام چنین طرح هایی تسهیل گردد.

ضرورت تحقیق

از آنجا که گذشته چراغ راه آینده است از تاریخ و آنچه پیش از عصر حاضر اتفاق افتاده می‌توان تجربه ای برای طی طریق آینده به دست آورد. تاریخ غنی این سرزمین هم سرشار از زیبایی وتجارب بی حد وحصری است که با هرصیدی در این دریا، دری ناب از جواهر ارزنده ی آن و ژرفای بیشتر آن نمایان می‌شود که دسته بندی اطلاعات اکتسابی و پراکنده آن در زمینه اجتماعی، راهی برای استفاده محققان خواهد بود و کاستی و کاهلی در زمینه چنین تفحص هایی سبب مسکوت ماندن تاریخ مردمانی است که قله‌های سرفرازی و عزت را فتح باب کرده‌اند وانجام چنین پژوهش هایی در زمینه حوزه‌های علوم اجتماعی بسیار مفید فایده خواهد بود که شاید شیفتگان عرصه فرهنگی اجتماعی هم چنین مقولاتی را دست مایه پژوهش‌های گسترده تر قرار داده وآن را با فرهنگ هایی که ادعای غنی بودن تاریخ خود دارند، بسنجند وتفاوت‌های گوناگون در عزت وشکوه را با دیده بینی خود نظاره گر شوند.

سوالات تحقیق

این پژوهش دربردارنده سؤالاتی کلی واساسی است، که پاسخ آن‌ها به طور قطع یقین در جریان جستجو وجمع آوری مطالب می‌تواند ما را به هدف وخواسته خویش که بررسی و مقایسه وجوه سیاسی زندگی اجتماعی ایرانیان در متون منتخب است، برساند.

سؤالات اصلی این پژوهش را می‌توان در دو مورد بنیادی بیان کرد که عبارتند از:

۱. متون منتخب مورد نظر چه گستره ای از مقولات مرتبط به وجوه سیاسی زندگی اجتماعی ایرانیان را در بر می‌گیرد (مقایسه)؟

۲. چگونه می‌توان داده‌های شناسایی شده و جمع‌آوری شده را با تحلیل آماری به صورت معنی‌داری ارائه کرد؟

به طور حتم مطالعه مطالب گردآوری و دسته‌بندی شده نه تنها پاسخی در خور توجه برای سؤالات مطرح شده می‌باشد، بلکه ممکن است پاسخی هم برای مجهولات فراوانی که در ذهن کسانی که این نوشته را مورد مطالعه و بررسی قرار می‌دهند، نیز باشد.

هدف از این سیر پژوهشی در متون منتخب، فراهم آوردن متنی مرجع و نوین برای مطالعه محققان حوزه علوم اجتماعی ایرانیان است، تا گامی نخست برای پیمودن راهی طولانی در خدمت به تاریخ زندگی اجتماعی این سرزمین مهیاو شرایطی مساعد برای انجام کارها و طراحی طرح‌هایی مشابه در این زمینه همچون، بازتاب زندگی ایرانیان در عرصه‌ها و زمان‌ها و مکان‌های مختلف در متون گوناگون تاریخی مهیا شود. بدین وسیله می‌توان جلوه‌های مختلف زندگی ایران و ایرانی بیشتر هویدا و قابل مطالعه و دسترسی قرار گیرد، زیرا طبقه‌بندی تاریخ و وقایع یک ملت در زمینه‌ها و عرصه‌های مختلف، مطالعه را چه برای اهل فن و چه نا آشنا به گذشته مردمان این دیار، سهل و آسان کرده و سبب استفاده صحیح و بجا از منابع تاریخی و گستره آن خواهد شد.

گسترش چنین تحقیقاتی در هر عصر و دوره ای علاوه بر افزایش تالیفات کتب تاریخی ایران زمین، باعث شناسایی هرچه بهتر فرهنگ و زندگی این سرزمین خواهد شد.

روش تحقیق

روش انجام چنین پژوهشی را می‌توان هم توصیفی و هم تحلیلی بیان کرد. متون منتخبی از تاریخ اجتماعی ایرانیان از جمله؛ چهارمقاله و راحه‌الصدر با ظرافت و دقت تمام مورد مطالعه و کنکاش قرار گرفته و از مقدمه، پانویس‌ها، تصاویر و نقشه‌ها ی موجود در آنها داده نگاری صورت گرفته است. پس از تشخیص داده مورد نظر، به مفهوم پردازی و یافتن واژگان مناسب پرداخته شده، سپس اشاره ی مربوط به داده مورد نظر را در قالب یک موضوع موجز تدوین گشته، به معنی دیگر این همان مرحله ی طبقه‌بندی داده‌های آماری از متون مورد پژوهش است. سپس از بین داده‌های مستخرج، آن دسته از داده‌هایی که بازتابی از وجوه سیاسی زندگی اجتماعی ایرانیان هستند، برای مقوله‌بندی شناسایی

شده اند. برای مرحله ی سوم، تحلیل و ارزیابی مقولات، آماده و جمع بندی می‌شوند. در مرحله آخر که مرحله ی تحلیل و ارزیابی آماری است به تحلیل هر کدام از مقولات وجوه سیاسی زندگی اجتماعی پرداخته می‌شود تا نتیجه لازم از پژوهش به دست بیاید.

پیشینه تحقیق

شایان توجه است که تحقیق در باب اجتماع و زندگی اجتماعی از مسائلی است که جای بسی پژوهش و جستجو را در عمق خود پنهان کرده و کفایت قفل این باب تحقیقات با شکلی نوین از آن‌ها کلید خورده تا ایران و ایرانی با وسعت تاریخ پرشکوه و عظمت خود بیشتر آشنا شود و این نوشتار پویا و بدیع از جمله کلیدهایی است که تا کنون مشابه آن در این حیطه تالیف و جمع آوری نشده مگر نمونه ای جزئی که قالب و ریخت و کارکرد آن متفاوت از طرح حاضر است، آن هم پایان نامه ای تحت عنوان بررسی جلوه‌های زندگی ایرانیان در سه اثر برجسته سده پنجم هجری (قابوسنامه، سیاست نامه، کیمیای سعادت) که توسط آقای حسین افتخاری در سال ۱۳۸۷ تدوین شده که از نظر ظرافت و نهایت دقت و تخصص در امور مورد جستجو در حیطه ی تحقیق و پژوهش و وسعت کار، کاملاً متفاوت از طرح کنونی ارائه شده است.

یافته‌های تحقیق

در این بخش تمام داده‌های که مربوط به وجوه سیاسی زندگی اجتماعی ایرانیان است با دقت خاصی شناسایی و با ذکر صفحه در هر دو اثر «راحه الصدور»^۱ و «چهارمقاله»^۲ آورده شده است.

۱- وجوه سیاسی کتاب راحة الصدور و آیه السرور

۱-۱-۱- کشوری

۱-۱-۱-۱- دربار: جانشینی (ص ۱۲۳، ۲۲۷) - دسیسه‌های درباری (ص ۱۳۳، ۱۳۴، ۲۳۳، ۲۳۷، ۲۳۵، ۲۵۴ - ۲۵۵، ۲۷۷، ۲۷۸، ۳۵۰، ۳۶۷، ۳۷۰، ۳۸۰) - ثروت اندوزی حاکمان و درباریان (ص ۱۶۲، ۱۶۴، ۲۷۸).

۱-۱-۲- اسناد و مدارک دیوانی: مثال^۳ (ص ۶۵، ۲۷۹، ۳۳۸، ۳۹۷) - مطلقه^۴ (ص ۱۰۸، ۳۴۰،

۳۴۸، ۳۴۹، ۳۷۰) - نامه (ص ۹۴، ۱۰۲-۱۰۳، ۲۳۰، ۳۴۹) - شیوه پنهان کردن نامه‌ها و مطلقه‌ها (ص

۳۴۹- توقیع^۵ سلطان (ص ۹۸، ۱۱۷، ۱۳۸، ۱۵۲، ۱۶۷، ۲۰۳، ۲۲۴، ۲۴۹، ۲۷۴، ۲۸۱، ۳۳۱)-
شکارنامه (ص ۱۳۱).

۱-۱-۳- مشاغل درباری: سرهنگ^۶ (ص ۳۱، ۷۶، ۷۷)- حاجب^۷ (ص ۹۷، ۹۸، ۱۲۲، ۱۲۹، ۱۳۹، ۱۴۶، ۱۵۳، ۱۶۷، ۲۰۳، ۲۲۵، ۲۲۷، ۲۳۲، ۲۴۹، ۲۵۹، ۲۶۳، ۲۷۴، ۲۷۲، ۳۳۱، ۳۶۶)- شحنه^۸ (ص ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۲۱، ۱۶۴، ۱۷۷، ۲۳۳، ۲۴۱، ۳۴۷)- سالار^۹ (ص ۹۴، ۹۸، ۲۳۹)- پیلان^{۱۰} (ص ۱۰۰، ۲۲۰)- کوتوال^{۱۱} (ص ۱۲۰، ۲۶۲)- غلامان خاص^{۱۲} (ص ۱۲۰)- وکیل در^{۱۳} (ص ۱۲۹)- رسول^{۱۴} (ص ۱۲۹)- اتابک^{۱۵} (ص ۱۴۰، ۲۲۷، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۳، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۵۶، ۲۶۷، ۲۷۵، ۳۰۵، ۳۱۹، ۳۳۴، ۳۴۲، ۳۴۵، ۳۴۸، ۳۵۵، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۸۸، ۳۹۸، ۴۰۱)- مستوفی (ص ۱۴۵)- طشت دار (ص ۱۴۷، ۱۴۸، ۳۵۰)- کدخدای^{۱۶} (ص ۱۷، ۲۳۱)- حشر^{۱۷} (ص ۱۸۰، ۲۵۸، ۲۶۳، ۲۶۷)- جامه دار^{۱۸} (ص ۲۴۴، ۲۶۳، ۲۶۵)- جاندار (ص ۲۶۳)- خیلناش^{۱۹} (ص ۳۸۳) □

۱-۱-۴- اخلاق اداری: مشورت وهم اندیشی (ص ۹۲-۹۳، ۳۴۸)- فساد مالی ورشوه ستانی درباریان (ص ۱۶۴)-، کارکرد اجتماعی شعر و شعرای درباری - شاعرپروری سلاطین (ص ۳۰۱)- مدیحه سرایی (ص ۱۱۴-۱۱۶، ۱۲۳-۱۲۴، ۱۵۰-۱۵۱، ۱۸۷، ۱۸۷-۱۸۹، ۱۸۹-۱۹۲، ۱۹۲-۱۹۳، ۱۹۳-۱۹۶، ۱۹۶-۱۹۹، ۲۰۰-۲۰۱، ۲۰۱-۲۰۲، ۲۰۲-۲۰۳، ۲۰۳-۲۰۶، ۲۰۸-۲۱۰، ۲۱۰-۲۱۲، ۲۱۲-۲۱۴، ۲۲۴-۲۲۲، ۲۴۰-۲۴۱، ۲۵۱-۲۵۴، ۲۵۷-۲۵۸، ۲۷۵-۲۷۷، ۲۸۰-۲۸۱، ۳۰۱-۳۰۵، ۳۰۵-۳۰۹، ۳۱۳-۳۱۹، ۳۱۹-۳۲۳، ۳۲۳-۳۲۷، ۳۳۰-۳۳۰، ۴۰۳-۴۰۵، ۴۳۴-۴۳۷، ۴۶۴-۴۶۷) - مرثیه سرایی (ص ۱۳۵، ۱۸۱، ۲۴۶-۲۴۹، ۳۵۲-۳۵۵).

۱-۱-۵- رسوم سیاسی: تشریفات سلطنتی: باردادن (ص ۱۷۵، ۲۵۹) - مشروعیت سیاسی یافتن از طریق خلیفه عباسی (ص ۱۰۲-۱۰۳، ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۱۱، ۱۷۱، ۲۲۹، ۲۶۶، ۳۴۵، ۳۸۵).

۱-۱-۶- آیین‌ها و مراسم: شعائر دربار- اعتقاد به ظلّ الله بودن پادشاه (ص ۱۱۴، ۱۲۵، ۲۰۶، ۲۱۷، ۲۷۰)- احترام به دانشمندان و علمای دینی (ص ۹۹، ۱۷۱).

۱-۱-۷- رسوم دربار: رسم وزیرکشی در عصر سلجوقی (ص ۱۱۷، ۱۱۸) - حذف رسوم محدث و قوانین ناپسند توسط ملکشاه سلجوقی (ص ۱۳۰)- قلع و قمع اسماعیلیان توسط حکومت سلجوقی (ص ۱۵۳، ۱۵۵، ۱۶۱، ۲۸۹)- پنج نوبت نقاره زدن بر درگاه پادشاه (ص ۱۴۷، ۲۴۱)- سرپرده ی سرخ

جهرمی زدن نشان ادعای حکومت کردن (۱۷۰) - ارسال خوان سلار از مناطق مختلف برای سلاطین سلجوقی (ص ۱۷۷) - خطبه خواندن و سکه زدن به نام ولیعهد (ص ۲۷۷) - رسم تعزیت سه روزه (ص ۲۹۲) رسم حلقه درگوش کردن اسراء و امان دادن به آنها (ص ۱۱۹) - رسم حق الزحمه گرفتن امیر حرمین (مسجد الحرام و مسجد النبی) از حاجیان (ص ۱۳۱) - وجود اتابک در عصر سلجوقی و نقش آنان (ص ۱۴۰، ۲۲۷، ۲۳۰، ۲۳۳، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۰-۲۳۱، ۲۴۳، ۲۵۶، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۷۵، ۳۳۴، ۳۴۲، ۳۴۸، ۳۵۵، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۸۸، ۴۰۰) - استقبال از خلفا و حاکمان (ص ۱۰۶، ۲۳۵، ۲۷۰) - رسم نوشتن نام فاتح شهرها و قلاع با حروف جمل بر سر در آن ها (ص ۴۵۵).

۱-۱-۸ - احترام به سلطان و خلیفه: بوسیدن مثال خلیفه (ص ۶۵) - از اسب پیاده شدن (ص ۱۱۰) - زمین بوسیدن (ص ۱۲۸، ۱۴۶، ۲۲۷، ۲۲۹، ۲۳۵، ۳۴۳، ۳۸۹) - دست بوسیدن (ص ۲۲۷، ۳۴۱، ۳۴۳، ۳۴۷) - برخاستن و تعظیم کردن باشنیدن نام خلیفه (ص ۳۸۵).

۱-۱-۹ - شیوه‌های اطلاع رسانی: به کارگیری منهی^{۲۰} و جاسوس (ص ۳۴۵).

۱-۱-۱۰ - شکار کردن: شکار سلطان (ص ۱۳۱، ۲۲۶، ۲۴۵) □

۱-۱-۱۱ - میگساری: میگساری سلطان (ص ۲۳۶، ۲۵۰، ۲۵۹، ۲۷۷، ۴۰۱) □

۱-۱-۱۲ - حرمسرا: نقش زنان در سیاست (ص ۱۳۳، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۲۵۱، ۲۵۶، ۳۳۶، ۳۶۳).

۲-۱ - لشکری

۱-۲-۱ - سازمان لشکر: جناح^{۲۱} (ص ۲۱۸، ۲۱۹، ۴۰۷) - میمنه^{۲۲} (ص ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۴۵).

۳۷۱، ۴۰۷) - میسره^{۲۳} (ص ۲۱۸، ۲۱۹، ۳۷۱، ۴۰۷) - قلب^{۲۴} (ص ۲۱۸، ۲۱۹، ۳۷۱).

۱-۲-۲ - ابزار نظامی: شمشیر (ص ۱۰۰، ۱۱۳، ۲۴۲، ۳۶۵، ۳۶۸، ۳۸۹، ۳۹۱، ۴۵۸) - گرز (ص

۱۰۱، ۱۱۳، ۳۶۸) - منجنیق^{۲۵} (ص ۱۲۸، ۱۸۲، ۲۶۷، ۲۶۹، ۲۸۹، ۲۹۶) - عراده^{۲۶} (ص ۱۲۸، ۲۸۹،

۲۹۶) - ناچخ^{۲۷} (ص ۳۴۵) - زره (ص ۳۶۸) - کمان گروه^{۲۸} (ص ۳۲۶) - نیزه (ص ۴۵۸) - زوبین (ص

□۴۵۸

۱-۲-۳ - تجهیزات نظامی: فیل (ص ۱۰۱، ۲۲۰) - اسب (ص ۱۰۱، ۳۴۶، ۳۶۴، ۳۶۸، ۳۶۹،

۳۸۹) - کشتی (ص ۲۶۷) - لشکرکشی ها (ص ۹۴، ۹۹-۱۰۰، ۲۲۸).

۱-۲-۴ - آثار و عواقب جنگ: غارت و ویرانی (ص ۱۸۰، ۱۸۱، ۲۶۸، ۳۴۱) - کشت و کشتار (ص ۱۸۱)

۱-۲-۵- تامین نیروی نظامی: تشکیل نیروهایی از غزان به عنوان حواشی و خدمتگزاران سلطان

سنجر(ص ۱۷۹) □

۱-۲-۶- قلاع و کاربرد آن: پناهگاهی برای شیعیان اسماعیلی در عصر سلجوقی(ص ۱۵۶، ۲۸۹) □

۱-۳- عدل و ظلم و مظالم

عدل و داد حاکم(ص ۷۴-۷۶، ۸۰، ۸۱-۸۴)- ظلم و بی عدالتی حاکم نسبت به رعیت(ص ۷۳،

۷۹، ۱۱۸، ۱۷۱، ۱۷۷، ۱۸۱، ۱۸۲، ۳۸۶، ۳۹۳-۳۹۴)- مظالم(ص ۱۳۱).

۱-۴- مجازات‌های سیاسی

۱-۴-۱- شیوه مجازات: حبس در قلعه(ص ۹۰، ۲۶۲، ۳۳۸، ۳۴۴، ۳۵۱)- حبس در مکانی غیر

از قلعه(ص ۸۷، ۱۴۲، ۲۳۵، ۲۵۴-۲۵۵، ۲۷۹)- به بند کردن(ص ۹۰)- میل در چشم کشیدن

و کور کردن(ص ۱۲۶، ۱۴۲، ۳۳۹، ۳۸۷)- سوزاندن مجرم(ص ۱۵۸)- دازدن(ص ۱۶۱)- تبعید کردن

(ص ۲۷۹)- مصادره اموال(ص ۳۵۱، ۳۹۸)- تازیانه زدن(ص ۳۸۴)- نگوئسار بردار کردن(ص ۳۹۹) □

۱-۵- پاداش دادن

۱-۵-۱- انواع پاداش: خلعت دادن^{۲۹}(ص ۹۰، ۱۷۵، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۴۳-۲۴۴، ۲۴۵، ۲۹۰، ۲۹۹،

۳۳۳-۳۳۴، ۳۸۴)- لوازم خلعت(ص ۱۷۰، ۲۳۴)- انعام دادن(ص ۱۳۱) □

۱-۶- عدم ثبات سیاسی

به اسارت در آمدن سلطان سنجر بن ملکشاه توسط غزان و آوردن وی به دارالملک مرو(ص ۱۷۹)-

حضور سلطان سنجر بن ملکشاه به مدت دو سال در اسارت و میان غزان(ص ۱۸۳).

۲- وجوه سیاسی زندگی اجتماعی ایرانیان در کتاب چهار مقاله

۱-۲- کشوری

۱-۱-۲- مشاغل درباری: حاجب الباب(ص ۲۳)- سالار(ص ۲۵)،(ص ۲۶)- شحنة(ص ۴۳) □

۱-۲-۲- اخلاق اداری: مشورت وهم اندیشی(ص ۲۵). □

۱-۲-۳- کارکرد اجتماعی شعر و شعرای درباری: تاثیر شعر بر انسان(ص ۴۲، ۵۲-۵۳، ۵۷)-

شاعرپروری سلاطین(ص ۴۴، ۵۸، ۶۹، ۷۰-۷۱) اهداف شاعران: ثروت اندوزی(ص ۵۴)- حکایت

شاعرپروری(ص ۶۹-۷۱، ۷۳-۷۵)- دریافت صله^{۳۰}(ص ۵۷، ۶۴-۶۵، ۶۸، ۷۱، ۷۳) □

- ۲-۱-۴- انواع صله: بخشیدن معادن به مدت معین از سوی شاهان به شعرا (ص ۸۶)- اهدای سیم طاقا یا جفت ۳۱ به شعرا (ص ۷۴، ۷۵) □
- ۲-۱-۵- شیوه‌های اطلاع رسانی: به کارگیری کبوتر به عنوان پیک (ص ۲۷) □
- ۲-۱-۶- رسوم درباری: منسوخ شدن رسوم پادشاهان گذشته در عهد سلجوقیان (ص ۴۰)-
باردادن ۳۲ (ص ۱۱۷) □
- ۲-۱-۷- القاب و عناوین: لقب «ملک» به حکمرانان ولایت از سوی سلاطین مستقله (حاشیه، ص ۷ مقدمه)- لقب «سلطان» به امیر محمود غزنوی (ح، ص ۷ مقدمه)- دریافت لقب رسمی «سلطان» از دارالخلافه (ح، ص ۷ مقدمه) □
- ۲-۱-۸- فدیة دادن: فدیة دادن برای آزادی اسراء (ص ۸ مقدمه)، (ص ۱۰۴)- کوس زدن به نشان حرکت لشکر (ص ۲۶) □
- ۲-۱-۹- شیوه مجرم یابی: نقاشی از مجرم و ارسال آن به اطراف و اکناف مملکت جهت دستگیری (ص ۱۲۰) □
- ۲-۱-۱۰- دیوان‌های سلطنتی: دیوان رسالت (ص ۲۳)- دیوان برید (ص ۴۰)- حذف دیوان برید در عهد سلجوقیان (ص ۴۰) □
- ۲-۱-۱۱- اسناد و مدارک دیوانی: ملطفه (ص ۲۵) □
- ۲-۲- باورهای سیاسی
- نقد سیاست (نقد حکام)- هجو سلطان محمود غزنوی توسط فردوسی (ص ۸۱)
- ۲-۳- عدل و ظلم و مظالم
- عدالت گری گورخان خطایی (ص ۳۸)- ظلم اتمتگین در بخارا (ص ۳۸)- مختصر نوشتن عرض حال و بر بالای چوب نصب کردن در مقابل چشم سلطان (ص ۳۰)- جامه دریدن و سربرهنه کردن هنگام دادخواهی (ص ۳۰)
- ۲-۴- مجازات‌های سیاسی
- ۲-۴-۱- شیوه مجازات: حبس (صص ۷۱، ۹۳)- مکان حبس: قلعه (ص ۷۱) □
- ۲-۴-۵- پاداش دادن: خلعت (ص ۲۶، ۱۰۳، ۱۱۷).

الف: تحلیل و ارزیابی داده‌های مربوط به کتاب راحه الصدور و آیه السرور

اکنون بعد از درصد فراوانی کلی وجوهات زندگی اجتماعی در کتاب راحه الصدور و آیه السرور به تفکیک مقولات هر کدام از عناصر سیاسی زندگی اجتماعی به صورت مجزا پرداخته می‌شود.

کتاب راحه الصدور به عرصه سیاسی زندگی توجه بیشتری نموده اند. در این حیطه‌ها آیین‌ها و مراسم درباری با فراوانی ۳۱/۷۴ درصد در رده نخست و مشاغل درباری با فراوانی ۳۱/۳۴ درصد در رده دوم و اخلاق اداری با فراوانی ۱۵/۴۷ درصد در رده سوم و دیگر مقولات در رده‌های بعدی از جهت کارکرد اجتماعی قرار گرفته اند. آنچه در عرصه سیاسی قابل بحث و تعمق می‌باشد، بحث اسناد و مدارک دیوانی و مشاغل درباری و بعضی از رسومات درباری است که با دقت به تحلیل هر کدام پرداخته خواهد شد. در بحث اسناد و مدارک دیوانی آنچه در کتاب راحه الصدور آمده اسنادی چون؛ مثال (فرمان، حکم حکومتی)، ملطفه، نامه توقیع سلطانی و شکارنامه است. در میان اسناد آمده درصد فراوانی سند توقیع سلطانی نشان دهنده ی کارکرد بیشتر آن نسبت به دیگر اسناد می‌باشد. در این اسناد درصد فراوانی هر کدام این گونه محاسبه شده است. مثال: حکم حکومتی ۱۶ درصد فراوانی، ملطفه ۲۰ درصد فراوانی، نامه ۱۶ درصد فراوانی، توقیع سلطانی ۴۴ درصد فراوانی، شکارنامه ۴ درصد فراوانی.

کتاب راحه الصدور در زمینه مشاغل درباری، چند شغل که بیشترین کارکرد اجتماعی داشته‌اند معرفی می‌کنیم. از میان مشاغل ذکر شده، اتابک را اگر بتوان به عنوان شغل محسوب کرد، با فراوانی ۳۱/۶۴ درصد در رده نخست، شغل حاجبی با فراوانی ۲۴/۰۵ درصد در رده دوم و شغل شحنگی با فراوانی ۸/۸۶ درصد در رده سوم قرار می‌گیرد و مشاغل دیگر در رده‌های بعدی جای خواهند گرفت. پس در این صورت می‌توان نتیجه گرفت، که اتابکان در عصر سلجوقی در میان شاغلین دیگر در دربار نقش اساسی در امر حکومت و حکومت داری داشته‌اند و شغل حاجبی با توجه به آنچه در کتاب راحه الصدور آمده نیز از توجه بیشتری برخوردار بوده است. در قسمت آیین‌ها و شعائر در عصر سلجوقی آنچه قابل توجه می‌باشد، اعتقاد به ظلّ الله بودن سلطان است که سلطان را سایه خدا در زمین می‌دانستند و فرمان و حکم او را در حکم و فرمان خدا به حساب می‌آوردند که این اعتقاد تا سلسله ی قاجاریه کماکان تداوم داشته است. در زمینه مشروعیت یافتن حکومت‌ها، پادشاهان به نوعی مشروعیت خود را از خلیفه بغداد دریافت می‌کردند و این مشروعیت یا با دریافت منشور از خلیفه یا خطبه خواندن خلیفه به نام سلطان ... نمود پیدا می‌کرد که در کتاب راحه الصدور به مشروعیت سیاسی حاکمان سلجوقی و ارتباط آنان با خلفای عباسی پرداخته شده است.

آنچه در کتاب راحة الصدور و در عصر سلجوقی به آن اشاره شده بنای رسمی است که از آن به وزیر کشی تعبیر شده است. زیرا در عصر سلجوقی وزیران به علت حسادت و بدبینی و جاه طلبی درباریان مورد غصب سلطان واقع شده و جان خود را از دست می دادند. از جمله رسوم درباری می توان به پنج نوبت نقاره زدن بر درگاه پادشاهان اشاره نمود که خود آن را نشان اقتدار و حاکمیت پادشاه می دانستند، که کتاب راحة الصدور هم موردی از آن را در عصر سلجوقی بیان نموده است. در باب احترام و شیوه های احترام به سلطان و خلیفه می توان به ۵ شیوه احترام گذاشتن به سلطان و خلیفه که در کتاب راحة الصدور آمده، اشاره نمود. زمین بوسیدن یکی از شیوه های احترام بوده که با فراوانی ۵۰ درصد در رده نخست و دست بوسیدن با فراوانی ۲۸/۵۷ درصد در رده دوم و هریک از شیوه های دیگر به طور یکسان با فراوانی ۷/۱۴ درصد در رده های بعدی جای می گیرند. پس می توان نتیجه گرفت که شیوه زمین بوسیدن به نشان احترام به سلطان یا خلیفه در دربار به عنوان رسم از جایگاه ویژه ای برخوردار بوده است. فراوانی به دست آمده در مقوله لشکری عبارت است از: فراوانی سازمان لشکر ۲۵ درصد. ابزار نظامی ۴۱/۶۶ درصد - تجهیزات نظامی ۱۵ درصد. - لشکرکشی ۵ درصد - آثار و عواقب جنگ ۸/۳۳ درصد. - تامین نیروی نظامی ۱/۶۶ درصد. - کاربرد قلاع ۳/۳۳ درصد.

با توجه به فراوانی به دست آمده از مقولات مزبور می توان نتیجه گرفت که در کتاب راحة الصدور بیشترین توجه به ابزار نظامی بوده که خود نشان دهنده ی جنگ و عدم ثبات سیاسی آن عصر می باشد. کتاب راحة الصدور قلاع را مکانی برای پناه گیری اسماعیلیان در عصر سلجوقی معرفی نموده است. کتاب راحة الصدور در زمینه آثار و عواقب جنگ دو عامل بیان نموده یکی غارت و ویرانی و دیگر کشت و کشتار مردم که مورد اول اثر خود را بیشتر نمایان کرده است.

در حیطه های عدل و ظلم و مظالم حاکمان، کتاب راحة الصدور به ۱۳ مورد اشاره نموده که سهم مقوله عدل ۲۳/۰۷ درصد و سهم ظلم حاکمان نسبت به رعیت ۶۹/۲۳ درصد و سهم مظالم و دادری ۷/۶۹ درصد می باشد که این خود نشان دهنده ی ظلم و بیداد حاکمان آن عصر نسبت به رعیت می باشد.

در زمینه مجازات سیاسی و شیوه ی آنها در کتاب راحة الصدور به ۹ شیوه مجازات اشاره نموده است که حبس کردن مجرم با فراوانی ۴۵/۴۵ درصد در رده اول، میل در چشم کشیدن و کور کردن با فراوانی ۱۸/۱۸ درصد در رده دوم، مصادره اموال مجرم با فراوانی ۹/۰۹ درصد در رده سوم و هر کدام از موارد دیگر به طور یکسان با فراوانی ۴/۵۴ درصد در رده های بعدی جای می گیرند. پس می توان چنین نتیجه گرفت که، در میان شیوه های رایج مجازات حبس کردن بیشترین کارکرد داشته است.

در حیطة پاداش دادن آنچه در كتاب راحه الصدور آمده انواع خلعت ولو از م خلعت می باشد. که با دو نوع پاداش به نام خلعت وانعام آشنا می شویم. سهم خلعت به نسبت انعام ولو از م خلعت ۷۶/۹۲ در صد است و مقوله لوازم خلعت با فراوانی ۱۵/۳۸ درصد در رده دوم وانعام با فراوانی ۷/۶۹ درصد، در رده آخر جای دارد. پس می توان نتیجه گرفت که بیشترین پاداشی که در كتاب راحه الصدور آمده، مربوط به خلعت دادن می باشد.

پس با توجه به فراوانی های به دست آمده می توان چنین نتیجه گرفت، که كتاب راحه الصدور و آیه السرور را کتابی سیاسی به حساب آورد که بیشترین مباحث آن مربوط به وجه سیاسی زندگی اجتماعی ایرانیان است.

ب- تحلیل و ارزیابی داده های مربوط به کتاب چهارمقاله

در این مقوله زیر مجموعه های ذکر شده عبارتند از: کشوری، باورهای سیاسی، عدل و ظلم، شیوه مظالم از سلطان، مجازات های سیاسی و پاداش دادن.

در قسمت وجوه کشوری در مقوله دربار که خود از چند زیر مجموعه تشکیل شده است، فراوانی زیر بدست آمد: فراوانی مشاغل درباری ۱۲/۵ درصد، - اخلاق اداری و شیوه اطلاع رسانی، هر کدام به طور یکسان ۳/۱۲ درصد، - کارکرد اجتماعی شعر و شعرای درباری ۵۶/۲۵ درصد، - رسوم سیاسی دربار ۲۱/۸۷ درصد - رسوم آیینی دربار ۶/۲۵ درصد می باشد، که این فراوانی ها نشان دهنده ی کارکرد بیشتر شعر و شعرای دربار آن عصر است. در بین مشاغل درباری از سه شغل حاجبی و سالاری و شحنگی: شغل سالاری با فراوانی ۵۰ درصد و دو شغل دیگر هر کدام به طور یکسان با فراوانی ۲۵ درصد، در جایگاه بعدی قرار دارند، پس با توجه به فراوانی به دست آمده از مشاغل، مقام سالاری در آن عصر نسبت به دیگر مشاغل درباری بیشتر مورد توجه بوده است. در بحث اطلاع رسانی تنها شیوه ای که جهت کسب اطلاعات آمده و به عنوان پیک از آن استفاده شده، به کارگیری کبوتر بوده است.

در قسمت رسوم درباری بیشترین کارکرد را می توان به القاب و عناوین داد، زیرا این مقوله به نسبت دیگر مقولات رسوم درباری ۳۳/۳۳ درصد فراوانی دارد و در رده بعد از آن فدیة دادن با ۲۲/۲۲ درصد فراوانی قرار دارد و چهار مقوله دیگر هر کدام به طور یکسان با فراوانی ۱۱/۱۱ درصد در رده های بعدی ذکر شده اند.

از مقولات دیگر کشوری می‌توان به مقوله وزارت، اشاره نمود، که در این مقوله دیوان‌های سلطنتی و اسناد و مدارک دیوانی، جای گرفته‌اند. سهم دیوان‌های سلطنتی ۷۵ درصد و سهم اسناد و مدارک دیوانی ۲۵ درصد می‌باشد. پس با به دست آمدن چنین فراوانی می‌توان نتیجه گرفت که دیوانه‌های سلطنتی کارکرد بیشتری در حیطة وزارت داشته‌اند.

در مقوله باورهای سیاسی آنچه در کتاب قابل بحث و تعمق می‌باشد، نقد سیاست می‌باشد که آن هجویه‌ی سلطان محمود غزنوی از زبان فردوسی شاعر مشهور قرن چهارم هجری می‌باشد. در مقوله عدل و ظلم و مظلالم، بیشترین بحث مربوط به مظلالم می‌باشد که حدود ۵۰ درصد در مورد شیوه‌های مظلالم در کتاب بحث و راجع به عدل و ظلم به طور یکسان هر کدام ۲۵ درصد بحث شده است.

در قسمت زندان و مجازات‌های سیاسی تنها به شیوه‌ی حبس کردن مجرم و مکان حبس (قلاع) بحث شده که اگر با پاداش دادن مقایسه شود، فراوانی مجازات‌ها ۵۰ درصد و فراوانی پاداش هم ۵۰ درصد می‌باشد که این نشان دهنده‌ی یکسانی مجازات و پاداش در کتاب چهارمقاله است.

مقایسه وجوه سیاسی در دو کتاب (جدول شماره یک تا ۸)

جدول شماره ۱ مقایسه شیوه‌های مجازات در متون منتخب

شيوه‌های مجازات	راحه الصدور	چهار مقاله	شيوه‌های مجازات	راحه الصدور	چهار مقاله
حبس	*	*	گماشتن در اصطبل	-	-
تبعید	*	-	چهارپاره کردن، به چهاردار کشیدن	-	-
تازیانه زدن	*	-	کشتن به وسیله فیل	-	-
پوست کندن	-	-	درغل و زنجیر کردن	*	-
دست و پای بریدن	-	-	رسن درپای انداختن و دور شهر گردانیدن	-	-
سنگسار کردن	-	-	خصی واخته کردن در دربار	-	-
سربرسه پایه نهادن	-	-	مصادره اموال	*	-
گردن زدن	-	-	نگونسار بردار کردن	*	-
مثله کردن	-	-	بندبند بریدن اندام‌های مجرم	-	-
دارزدن	*	-	سوزاندن	*	-
وارونه بر دار کردن	-	-	میل در چشم کشیدن	*	-
کشتن واجساد آنان روی سرگین انداختن	-	-	کور کردن با کافور	-	-
جریمه نقدی	-	-		-	-

از مقایسه متون منتخب درباره شیوه‌های مجازات به عمل آمده نتیجه بر آن شد، که راحه الصدور دارای بیشترین شیوه ی مجازات به نسبت چهار مقاله است. در کتاب چهار مقاله فقط از یک شیوه ی متداول مجازات آن هم حبس کردن نام برده شده است.

جدول شماره ۲ مقایسه مشاغل درباری در متون منتخب

مشاغل	راحه الصدور	چهار مقاله	مشاغل	راحه الصدور	چهار مقاله
حاجب	*	*	ستوربانی	-	-
رئیس	-	-	مستوفی	*	-
رسول	*	-	دیوانیان	-	-
کدخدا	*	-	آعاجی	-	-
نقیب	-	-	سالار(سپهبد)	*	*
شحنه	*	*	خیلتاش	*	-
کوتوال	*	-	عارض	-	-
سرهنگ	*	-	غلام	*	-
حشر	*	-	طشت دار	*	-
غازیان	-	-	ساقی گری	-	-
پیلبان	*	-	پرده دار	-	-
یک سواره	-	-	مرتبه دار	-	-
سواران تفاریق	-	-	چتردار	-	-
حاکم شهر	-	-	علمدار	-	-
وکیل در	*	-	غاشبیه دار	-	-
قودکشی	-	-	شمشیردار	-	-
خزینه دار	-	-	دواتدار	-	-
رسولدار	-	-	سپردار	-	-
رکابدار	-	-	اتابک	*	-
سلاحدار(جاندار)	*	-	بزرگ فرمای	-	-
جامه دار	*	-	پاسبان	-	-
نایب وزیر	-	-	خادم پادشاه	-	-

جدول مزبور به مقایسه مشاغل درباری در متون منتخب پرداخته، که این مقایسه حاکی از بیشترین مشاغل درباری در راحة الصدور است و چهار مقاله از این نظر در مرحله بعدی قرار دارد. پس می‌توان نتیجه گرفت راحة الصدور از نظر وجوه سیاسی، بالاخص مشاغل درباری در مقایسه با چهار مقاله از اهمیت بیشتری برخوردار است.

جدول شماره ۳ مقایسه شیوه‌های احترام به سلطان یا خلیفه وصاحب منصبان در متون منتخب

شیوه‌های احترام	راحه الصدور	چهار مقاله	شیوه‌های احترام	راحه الصدور	چهار مقاله
زمین بوسیدن	*	*	دست در کمرایستادن	-	-
ازاسب پیاده شدن	*	*	عنان با عنان آمدن	-	-
رکاب بوسیدن	-	-	برپای خاستن	*	*
پشت پای بوسیدن	-	-	دست بوسیدن	*	*
مثال خلیفه بوسیدن	-	*			

این جدول به مقایسه ی شیوه‌های احترام در متون منتخب پرداخته که اکثر شیوه‌های استخراج شده در متون منتخب یکسان است و در موارد استثنائی با هم افتراق دارند. با این وصف می‌توان نتیجه گرفت که کاربرد شیوه‌های احترام در چهار مقاله بیشتر بوده است.

جدول شماره ۴ مقایسه شیوه‌های اطلاع رسانی در متون منتخب

شیوه‌های اطلاع رسانی	راحه الصدور	چهار مقاله	شیوه‌های اطلاع رسانی	راحه الصدور	چهار مقاله
مشرف و منهی (جاسوس)	*	-	به کارگیری کبوتر	-	*
قاصد	-	-	گماشتن صاحب خبر و برید	-	-
سواران مرتب	-	-	گماشتن دیبر در کنار وزیر	-	-

جدول شماره ۴، به مقایسه ی شیوه‌های اطلاع رسانی در متون منتخب پرداخته که در این زمینه کتاب راحة الصدور از شیوه ی معمول (جاسوس) استفاده نموده، ولی در چهارمقاله اطلاع رسانی بیشتر با استفاده از کبوتر صورت گرفته است.

جدول شماره ۵ مقایسه دیوان‌های سلطنتی در متون منتخب

دیوان‌های سلطنتی	راحه الصدور	چهارمقاله	دیوان‌های سلطنتی	راحه الصدور	چهارمقاله
وزارت	-	-	برید	-	*
استیفا	-	-	وکالت	-	-
رسالت (انشاء)	-	*	صدقات و نفقات	-	-
عرض	-	-	خراج	-	-

جدول مزبور به مقایسه ی دیوان‌های دولتی در متون منتخب پرداخته، که در این زمینه چهارمقاله، به ذکر بعضی از دیوان‌ها پرداخته است در حالی که کتاب تاریخی راحة الصدور که به سلجوقی نامه هم مشهور است با اینکه راجع به سلسله ی سلجوقیان بحث می‌کند، به طور خاص غیر از وزراء که متعلق به دیوان وزارت هستند، از دیوانی به طور خاص یاد نمی‌کند، این می‌تواند نشانگر اضمحلال بعضی از دیوان‌ها در عصر سلجوقی باشد.

جدول شماره ۶ مقایسه اسناد و مدارک دیوانی در متون منتخب

اسناد و مدارک دیوانی	راحه الصدور	چهارمقاله	اسناد و مدارک دیوانی	راحه الصدور	چهارمقاله
نامه	*	-	مشور	-	-
ملطفه	*	*	توقيع	*	-
رقعه	-	-	برات	-	-
مثال	*	-	شکارنامه	*	-

در این جدول اسناد و مدارک دیوانی در کتب منتخب مورد بررسی قرار گرفت که کتاب راحة الصدور در رده ی اول قرار دارد در حالیکه در چهارمقاله تنها از یک سند نام برده شده است.

جدول شماره ۷ مقایسه سازمان لشکر در متون منتخب

سازمان لشکر	راحه الصدور	چهارمقاله	سازمان لشکر	راحه الصدور	چهارمقاله
جناح	*	-	میمنه	*	-
مقدمه	-	-	میسره	*	-
قلب	*	-	ساقه	-	-
مایه دار	-	-			

در جدول مقایسه سازمان لشکر در متون منتخب، کتاب راحة الصدور درجه اول اهمیت را دارد، در حالیکه چهارمقاله فاقد مقولات مزبور می‌باشد.

نتیجه گیری

با تحلیلی که بر مقوله‌های سیاسی مطرح شده در هر دو کتاب *راحه الصدور* و *چهار مقاله*، انجام گرفت، این نتایج استخراج گردید: که کتاب *راحه الصدور* بیشتر از *چهار مقاله* به ذکر مشاغل درباری، شیوه‌های مجازات کردن، بیان سازمان لشکر و همچنین اسناد و مدارک دیوانی، دیوان‌های سلطنتی، پرداخته است در حالیکه کتاب *چهار مقاله* به مراتب، کمتر به این مقولات پرداخته است جز در شیوه‌های احترام به سلطان یا خلیفه و صاحب منصبان. به طور کلی و در مقایسه می‌توان نتیجه گرفت که وجوه سیاسی زندگی اجتماعی ایرانیان در کتاب *راحه الصدور* بیشتر از کتاب *چهارمقاله* بازتاب دارد و به آن پرداخته شده است.

یادداشت ها

۱. کتاب راحه الصدور و آیه السرور از کتب مهم اواخر قرن ششم و اوایل قرن هفتم هجری است و مؤلف آن نجم الدین ابی بکر محمد بن علی بن سلیمان راوندی از دانشمندان و خطاطان روزگار خویش بوده است. این اثر هم از نظر ادبی و هم از نظر اطلاعات فراوان تاریخی و اجتماعی جزء معتبرترین و سودمندترین کتب فارسی پیش از حمله ی مغول می باشد. (صفا ۲۵۳۶: ۱۰۰۸). این کتاب در سال ۵۹۹ هجری قمری تالیف شده و یکی از بهترین کتب نثر فارسی و در نهایت فصاحت و روانی نوشته شده است و در ضمن اشعاری به فارسی از مؤلف و نیز بزرگان ادب فارسی در آن ثبت شده است. (نفیسی ۱۳۴۴: ج ۱: ۱۴۵). کتاب راحه الصدور و آیه السرور دیباچه ای مشتمل بر حمد و نعت خدا و رسول و ستایش خلفا و اصحاب و منقبت ابوحنیفه نعمان بن ثابت و محمد بن ادریس شافعی و مدح غیاث الدین کیخسرو بن قلیج ارسلان و توصیف سرزمین عراق پس از انقضاء سلطنت طغرل سوم دارد و بعد وارد مقدمه ای می شود که با آغاز کار سلجوقیان و ارتباط آنان با سلطان محمود غزنوی و علل درگیریشان با امیر مسعود غزنوی پرداخته است. (راوندی ۱۳۸۶: ۷-۸) بعد از مقدمه به ذکر وقایع تاریخ سلطنت خاندان سلجوقی از آغاز تا حکومتداری رکن الدین ابوطالب طغرل بک محمد بن میکائیل بن سلجوقی (۴۳۹-۴۵۵) انقراض آن سلسله در عراق به دست خوارزمشاه تکش بن ایل ارسلان پرداخته و در پایان آن فصلی بسیار مفید در چگونگی احوال سرزمین های عراق و غلبه ی خوارزمیان آمده است. روش مؤلف در تقریر تاریخ چنان است که پس از ذکر القاب و عناوین هر پادشاهی به ذکر وزراء و حاجبان وی پرداخته و وصفی از اخلاق و رفتار او می کند، پس به ذکر اتفاقات سلطنت وی می پردازد و بیشتر از آیات و احادیث و امثال و اشعار فارسی و عربی استفاده می نماید به طوریکه گاهی از روش تاریخ فاصله می گیرد و در پایان هر قسمت قصیده ای از انشاء خود در مدح غیاث الدین کیخسرو می نگارد. (همان: ۸) در پایان کتاب راوندی فصولی در ذکر آداب ندیمی و شطرنج، مسابقت و تیر انداختن، شکار کردن، فی معرفه اصول الخط من الدایره والنقط، فی الغالب والمغلوب و فصلی در خاتمت کتاب آورده و کتاب را با نام و مدح غیاث الدین کیخسرو خاتمه داده است. (صفا ۲۵۳۶: ۱۰۱۰). راوندی کتاب راحه الصدور و آیه السرور خود را به دلیل احساس دین به سلاطین سلجوقی و در قدردانی از تاسیس مدارس عراق که وی در آنها تحصیل کرده بود و برای به یادگار گزاردن اثر جاودانی از خود و همچنین برای تجلیل از فتح عظیم انطالیه توسط کیخسرو بن قلیج ارسلان در سال ۵۹۹ هجری به وی تقدیم می کند. (همان: ۱۰۰۹) کتاب راحه الصدور و آیه السرور دارای فوائد زیادی است: یکی آنکه چون مؤلف خود شاهد و ناظر بعضی از حوادث بوده، اهمیت و ارزش بسیاری به کتاب بخشیده است. دیگر آن که کتاب مبین مطالبی است که به مناسبت از رجال و شعراء مشهور آن زمان مانند علاءالدله عربشاه و فرزندان وی و عبادی و انوری و سید اشرف الدین حسن غزنوی و اثیر اخیسکتی و مجیر بیلقانی در خلال وقایع و حوادث تاریخی ذکر شده و از قدیم ترین منابع شرح حال آنان به شمار می توان آورد. از فوائد دیگر کتاب

حکایات وامثال و اشعار برگزیده ی عربی و فارسی است که در آن ذکر شده است. (راوندی ۱۳۸۶: ۸). مؤلف کتاب *راحه الصدور* و آیه السرور فردی آشنا به علوم و هنر می باشد. زیرا وی علاوه بر فنون ادب و هنر خط و تذهیب و جلد سازی در تفسیر وفقه و علوم مذهب و روایت نیز مهارت داشته و پس از انقراض حکومت سلجوقیان به گوشه نشینی پرداخته و تحصیل و تکمیل علوم شرعی را برتر از همه چیز دانسته است. (همان: ۹). راوندی شرح حال خود را در کتابش بیان نموده است که خلاصه ی آن چنین می باشد که در کودکی پدرش را از دست می دهد و خاندان او به سبب قحطی اصفهان در سال ۵۷۰ هجری تهیدست می شوند به طوریکه محمد در کنف خال خود تاج الدین احمد بن محمد بن علی الراوندی از فاضلان بزرگ روزگار که در انواع علوم شرعی و ادبی سرآمد بود به مدت ده سال به سر می برد. راوندی در این مدت در خدمت خال خود به کسب علوم شرعی و ادبی و آموزش خط می پردازد به طوریکه هفتاد نوع خط یاد می گیرد. (صفا ۲۵۳۶: ۱۰۰۹).

۲. مؤلف کتاب چهارمقاله ابوالحسن نظام الدین (نجم الدین) احمد بن عمر بن علی سمرقندی معروف به نظامی عروضی از شاعران و نویسندگان قرن ششم هجری است. (صفا ۲۵۳۶: ۹۶۱). وی در خدمت ملوک غوری آل شنسب به سر می برد و چنانکه خود تصریح کرده است سال ها به مدح آن پادشاهان اختصاص داشته و کتاب خود را به نام ابوالحسن حسام الدین علی بن فخرالدین مسعود برادر زاده ملک شمس الدین محمد بن فخرالدین بن مسعود پادشاه معروف غوری نوشته است. (همان: ۹۶۲) اسم اصلی کتاب مجمع النوادر است که مشتمل بر چهار مقاله در بیان شرایط چهار طبقه از ندما سلاطین یعنی دبیران و شاعران و منجمان و طبیبان است.

۳. نویسنده در مقدمه ی هر مقاله با انشائی مزین و مصنوع شرایط و در بایست های هریک از این فنون و مقدماتی را که برای صاحب فن لازمست ذکر می کند و ذکر این شرایط را تا آخر مقاله ادامه می دهد و برای اثبات هریک از نظرهای خود به آوردن حکایت یا حکایت هایی مبادرت می ورزد. (همان: ۹۶۱) چهار مقاله شامل یک مقدمه و چهار مقالت است. مقدمه پس از حمد خدا، دارای پنج فصل است: اول در ذکر و مدح پادشاهان غور معاصر مؤلف، و فصول بعد در چگونگی آفرینش مخلوقات از جماد و نبات و حیوان و انسان و نیز حواس ظاهر و قوای باطن و در پایان مقدمه مؤلف حکایاتی نقل کرده است. (معین ۱۳۷۵: هیجده) کتاب چهار مقاله از جهت ذکر گروهی از نویسندگان و گویندگان و پزشکان و منجمان شایان اهمیت بسیار است، چه عده ای از بزرگان در آن یاد شده است که در ماخذی دیگر نیامده. و همچنین اطلاعاتی که مؤلف درباره فردوسی و خیام و معزی و دیگران که معاصر یا قریب به عصر او بوده اند آورده، بسیار سودمند می باشد. (همان: نوره) شیوه انشاء نظامی عروضی در ادب فارسی قابل توجه بسیار است. عروضی در ابتدای کتاب شرحی مختصر در اصول حکمت و اقسام موجودات علوی و سفلی و کیفیت حدوث و انسان و احوال نفسانی او در اثبات نبوت و لزوم نایب برای نبی، یعنی پادشاه آورده است. (صفا ۲۵۳۶: ۹۶۳)

۴. حکم، فرمان (فرهنگ معین ۱۳۷۵: ج ۳، ۳۸۵۲ ذیل واژه مثال).

۵. نامه کوچک که به طریق ایجاز حاوی خلاصه مطالب باشد. (فرهنگ معین ۱۳۷۵: ج ۴، ۴۳۴۴ ذیل واژه ملطفه) □
- نشان کردن بر نامه، نشان کردن پادشاه برنامه و منشور، رسم کردن طغرای سلطان بر عهد که به فرمان معروف است. (لوح فشرده لغت نامه دهخدا، ذیل واژه توقیع).
- فرمانده قشون، سردار (فرهنگ معین ۱۳۷۵: ج ۲، ۱۸۷۹ ذیل واژه سرهنگ).
- پرده دار، دربان (فرهنگ معین ۱۳۷۵: ج ۱، ۱۳۲۹ ذیل واژه حاجب).
۹. داروغه، پاسبان شهر و برزن، حاکم نظامی، ماموری که از طرف پادشاه عهده دار امور اداره ی دسته ای از ایلات و عشایر بود. (فرهنگ معین ۱۳۷۵: ج ۲، ۲۰۳۱ ذیل واژه شحنة) □
۱۰. سرور، حاکم، فرمانده لشکر (فرهنگ معین ۱۳۷۵: ج ۲، ۱۸۰۴ ذیل واژه سالار) □
- نگهبان فیل، آنکه از فیل مراقبت کند. (فرهنگ معین ۱۳۷۵: ج ۲، ۱۸۷۹ ذیل واژه پیلان).
۱۲. حاکم اندرون شهر، نگهبان قلعه، قلعه دار، دژبان. (فرهنگ معین ۱۳۷۵: ج ۳، ۳۱۱۲ ذیل واژه کوتوال) □
- هر فرد از گروهی از غلامان که در پشت سر پادشاه می ایستند. (فرهنگ معین ۱۳۷۵: ج ۲، ۲۴۳۳ ذیل واژه غلام).
۱۴. مباشر، کارگزار، ناظر سرای، نائب (فرهنگ معین ۱۳۷۵: ج ۴، ۵۰۵۰ ذیل واژه وکیل در).
۱۵. فرستاده، قاصد، پیک، سفیر (فرهنگ معین ۱۳۷۵: ج ۲، ۱۶۵۴ ذیل واژه رسول).
- لالا و مودب و مربی کودک، بالخاصه شاهزادگان، وزیر بزرگ، پادشاه، دولت سلجوقی براساس لشکری قائم بود و فرماندهی لشکر را نیز غلامان در دست داشتند و چون مردم آزاد در دولت سلجوقی نمی توانستند به مقامات عالییه ی لشکری و حکومت ولایات دور دست برسند غلامان زرخرید را که دیگران به دربار سلاجقه به عنوان هدیه فرستاده بودند و امتحان وفاداری نسبت به مخدومین خود داده به این مقامات می گماشتند. هر یک از سلاجقه عده ی کثیری از این ممالیک همراه داشت که بیشتر ایشان را هم از دشت قبیجان آورده بودند و امیر سلجوقی اداره ی امور درباری و لشکری خود را به عهده ی آن ممالیک وامی گذاشت و ایشان گاهی نیز به سختی در این ماموریتها معامله می کردند. نتیجه ی این ترتیب آن شد که یک عده از غلامان تازه نفس جای امرای فرسوده ی قدیم را گرفتند و چون ضعف سلاجقه مشهود شد و قوام دولت ایشان درهم شکست. این ممالیک که به نام مخدومین جنگها کرده بودند سرپرستی یعنی اتابکی شاهزادگان جوان سلجوقی برقرار شدند و بتدریج در این شغل به نفع شاهزادگانی که تحت لالائی ایشان بودند قیام کردند. (لوح فشرده لغت نامه دهخدا، ذیل واژه اتابک).
۱۷. متصدی امور ده، متصدی اداره یا سازمانی دولتی، پیشکار بزرگان (فرهنگ معین ۱۳۷۵: ج ۳، ۲۹۲۱ ذیل واژه کدخدا).

۱۸. گروه ، دسته، قشون غیرمنظم، چریک (فرهنگ معین ۱۳۷۵:ج ۱ ، ۱۳۵۷ ذیل واژه حَشر).
- محافظ جامه خانه، نگهبان البسه(فرهنگ معین ۱۳۷۵:ج ۱ ، ۱۲۰۹ ذیل واژه جامه دار).
- افراد سپاهییانی که از یک خیل ویک واحد نظامی باشند، فرمانده سپاهیان، امیر(فرهنگ معین ۱۳۷۵:ج ۱ ، ۱۴۷۱ ذیل واژه خیلناش).
۲۱. خبردهنده ، کسی که از طرف پادشاه ودولت مامور کسب خبر وابلایغ آن است، جاسوس (فرهنگ معین ۱۳۷۵:ج ۴ ، ۴۴۱۱ ذیل واژه مشرف ومنهی) □
۲۲. کناره لشکر، بخشی از سپاه که در یکی از دو جانب راست وچپ قرار گیرد. (فرهنگ معین ۱۳۷۵:ج ۱ ، ۱۲۴۳ ذیل واژه جناح).
- جانب راست میدان جنگ، واحدی از لشکریان که در جانب راست میدان مستقر شوند. (فرهنگ معین ۱۳۷۵:ج ۴ ، ۴۵۰۸ ذیل واژه میمنه).
۲۴. جانب چپ میدان جنگ، قسمتی از لشکریان که در جانب چپ میدان جنگ جای گیرند. (فرهنگ معین ۱۳۷۵:ج ۴ ، ۴۴۹۶ ذیل واژه میسره).
۲۵. عمده قوی که قسمت عمده واساسی لشکری را تشکیل دهد و آن در وسط جاگیرد(فرهنگ معین ۱۳۷۵:ج ۲ ، ۲۷۰۸ ذیل واژه قلب) □
۲۶. آلتی مرکب از فلاخن ماندنی بزرگ که بر سرچوبی قوی تعبیه می‌شد و در جنگ‌های قدیم بوسیله ی آن سنگ وآتش به طرف دشمن پرتاب می‌کردند. (فرهنگ معین ۱۳۷۵:ج ۴ ، ۴۳۸۴ ذیل واژه منجنیق) □
۲۷. آلتی جنگی کوچکتر از منجنیق که در جنگ‌های قدیم برای پرتاب سنگ بکار می‌بردند. (فرهنگ معین ۱۳۷۵:ج ۳ ، ۲۲۸۶ ذیل واژه عراده).
۲۸. نوعی تبر که سپاهیان بر پهلوی زین اسب بندنند، نیزه دوشاخ(فرهنگ معین ۱۳۷۵:ج ۴ ، ۴۵۳۸ ذیل واژه ناچخ).
- کمانی که بدان گلوله ومهره ی گلین اندازند. (فرهنگ معین ۱۳۷۵:ج ۳ ، ۳۰۶۱، ذیل واژه کمان گروهه).
۳۰. جامه دوخته که بزرگی به کسی بخشد. (فرهنگ معین ۱۳۷۵:ج ۲ ، ۱۴۳۵ ذیل واژه خلعت).
- بخشش، انعام ، جایزه(فرهنگ معین ۱۳۷۵:ج ۲ ، ۲۱۶۰ ذیل واژه صلت).
- زر وسیم گذاشتن در طبق‌ها در مجالس(نظامی عروضی سمرقندی ۱۳۷۵: ۷۴).
- اذن دخول دادن، اجازه ورود دادن(فرهنگ معین ۱۳۷۵:ج ۱ ، ۴۴۹ ذیل واژه باردادن).

کتابنامه

- افتخاری، حسین. بررسی جلوه‌های زندگی ایرانیان در سه اثر برجسته سده پنجم هجری (قابوسنامه، سیاست نامه، کیمیای سعادت)، پایان نامه کارشناسی ارشد، رشته ایران شناسی گرایش عمومی، تیر ۱۳۸۷، دانشگاه شهید بهشتی.
- انوری، حسن (۱۳۵۵). اصطلاحات دیوانی دوره ی غزنوی و سلجوقی، تهران: زبان و فرهنگ ایران.
- بهفر، مهتری: «گزارشی از مشارکت سیاسی زنی از یک هزاره ی پیش»، فصلنامه حقوق زنان، شماره ۱۵ : تیر ۷۹: صص ۵۴-۵۶.
- بیهقی، ابوالفضل محمد بن حسین (۱۳۸۷). تاریخ بیهقی، تهران، مهتاب.
- جی. آبوایل (۱۳۸۷). تاریخ ایران کمبریج از آمدن سلجوقیان تا فروپاشی دولت ایلخانان، ترجمه حسن انوشه، تهران: امیر کبیر.
- راوندی، محمد بن علی بن سلیمان (۱۳۸۶). راحه الصدور و آیه السرور، تهران: اساطیر.
- روح الامینی، محمود (۱۳۵۷). مبانی انسان شناسی، تهران: عطار.
- زرین کوب، عبدالحسین (۱۳۷۹). روزگاران تاریخ ایران از آغاز تا سقوط سلطنت پهلوی، تهران: سخن.
- سلیم، غلامرضا (۱۳۸۴). مبانی تاریخ اجتماعی ایران، تهران: پیام نور.
- صفا، ذبیح الله (۲۵۳۶). تاریخ ادبیات در ایران، جلد دوم، تهران: امیر کبیر.
- عنصرالمعالی کیکاووس بن اسکندر بن قابوس بن وشمگیر بن زیاد (۱۳۸۰). قابوسنامه، یوسفی غلامحسین، علمی و پژوهشی.
- لوح فشرده، دهخدا، لغت نامه فارسی.
- معین، محمد (۱۳۷۵). فرهنگ فارسی (دوره شش جلدی)، تهران: امیر کبیر.
- نظامی عروضی سمرقندی، احمد بن عمر بن علی (۱۳۷۵). چهار مقاله، تهران: جام.
- نفیسی، سعید (۱۳۴۴). تاریخ نظم و نثر در ایران و در زبان فارسی، جلد اول، تهران: فروغی.
- هانری ماسه (۱۹۶۹-۱۸۸۶). معتقدات و آداب ایرانی، جلد دوم، ترجمه مهدی روشن ضمیر (۱۳۵۵). تبریز: موسسه تاریخ و فرهنگ.

پروشکاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی